

NIEMATERIALNE WARTOŚCI KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH

Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 15

Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2011

Krystyna DĄBROWSKA-BUDZIŁO

Politechnika Krakowska
Instytut Architektury Krajobrazu
Kraków, Polska
e-mail: krystynadb@op.pl

GENIUS LOCI, JAKO POTENCJALNE ŹRÓDŁO INSPIRACJI DLA KSZTAŁTOWANIA KRAJOBRAZU

GENIUS LOCI AS A POTENTIAL SOURCE OF INSPIRATION FOR LANDSCAPE SHAPING

Słowa kluczowe: *genius loci*, krajobraz, studium treści, wartość niematerialna, symbolika, semiotyka
Key words: *genius loci*, landscape, study of substance, non material value, symbolism, semiotics

Streszczenie *Genius loci* w istotny sposób wpływa na jakość życia społeczności z nim związanej, wzbogaca sferę duchową człowieka, potęguje jego wrażliwość artystyczną, możliwości intelektualne i twórcze. W konsekwencji stanowi potencjalne źródło inspiracji dla kształtowania krajobrazu. Miejsca „obdarzone duchem” pełnią rolę punktów orientacji, według których ludzie biorą przestrzeń w swe posiadanie. Są one wyznacznikiem kultury regionu. Warunkiem zaistnienia tychże miejsc jest niezwykłość, wyrazistość, łatwa identyfikowalność, moc wywoływania bogactwa przeżyć, przesylenie istotnymi treściami, sięgającymi istoty ludzkich potrzeb i odczuć. Fakt istnienia zjawiska zwanego duchem miejsca, obliguje nas do jego zachowania; ocalenia zarówno tego, co współtworzy ową indywidualną, unikalną jakość, jak i całego kontekstu. Jest rzeczą konieczną nie tylko ochrona miejsc obdarzonych szczególną atmosferą, lecz także ich tworzenie.

Abstrakt *Genius loci* influences on quality of human life, enriches spirituals sphere of man, powers his artistic sensitivity and intellectual and creative possibilities. In consequence, *genius loci* poses potential source of inspiration for shaping of landscape. The places "blessed with spirit", are the points of orientation; according these points the people take the space in their possession. There are determinant of region's culture. Unusualness, expressiveness, easy identification, ability to evoke richness of experience, presence of important essence - there are the condition of existence such a places. The fact of existence phenomenon, called *genius loci*, obliges us to its preservation; to salvation both this one, what creates individual, unique quality and the whole context. There is necessary think, not only to protect places, blessed with peculiar atmosphere, but create them too.

WSTĘP

Pojęcie *genius loci* mieści się niewątpliwie w kręgu określeń ściśle związanych z niematerialną wartością krajobrazu; duch miejsca rozumiany jest bowiem jako zespół właściwości, które nadają określonej części środowiska człowieka – poszczególnym miejscom - obiektom, domom i zespołom, miastom, ogrodom, wreszcie całym krajobrazom, indywidualną jakość (por. z definicją K. Lenartowicz, 1997). Na jakość tę składają się, prócz cech fizycznych, dostępnych naszym zmysłom, także znaczenia wynikłe z przeszłości, w tym również wydarzenia oraz znaczenia związane z życiem współczesnym.

Powyższe określenie, o łacińskim rodowodzie, pokrewne jest pojęciu „miejsca”, uważanego za jeden z ważniejszych elementów przestrzeni egzystencjalnej człowieka (Schulz, 1999).

Archetyp ten, określane również jako węzeł, był w kulturze chińskiej i greckiej, uważany za część kosmosu. To właśnie Grecy, wcześniej niż Rzymianie, odkryli znaczenie miejsc, komponując przestrzeń na zasadzie łączenia ich w określony system. Tak rozumiane miejsca, miały cechy szczególne, odrębne od otoczenia. Stanowiły one punkty orientacji, według których ludzie brali przestrzeń w swe posiadanie. Szczególnym rodzajem miejsca był środek. Miejsce bywa również definiowane, jako efekt zależności między cechami fizycznymi przestrzeni a pojęciami i działaniami, jakie ludzie z nią wiążą (Canter, 1977).

Duch miejsca lub inaczej mówiąc samo miejsce obdarzone wyjątkowymi cechami, w istotny sposób wpływa na jakość życia społeczności, związanej z nim w sposób bezpośredni lub pośredni. Pierwszy z tych przypadków, to fizyczna bliskość owego miejsca, drugi zaś, to związek z miejscem na zasadzie poczucia przynależności do określonego kręgu kulturowego. Można wręcz powiedzieć, że duch miejsca jest tym, co określa daną kulturę (Durrel, 1969) i w znacznym stopniu przyczynia się do budowy poczucia tożsamości.

Genius loci wzbogaca sferę duchową człowieka i w pewnym sensie nobilituje go. Potęguje jego wrażliwość artystyczną, możliwości intelektualne i twórcze. Dlatego też bez wątpienia stanowi on potencjalne źródło inspiracji dla kształtowania przestrzeni, także w wymiarze krajobrazu.

Historia a także i współczesność dostarczają nam wielu dowodów na to, że właściwe odczytanie ducha miejsca i inspiracja nim owocują rozwiązaniami interesującymi, wybitnymi kompozycjami, krajobrazem, który przyciąga, zniewala urokiem. Można się jednak spotkać również z tendencją przeciwną, gdy owe źródło inspiracji nie bywa wykorzystane, bo nie docenia się jego roli, zmniejsza oddziaływanie a nawet niszczy. Powodem tego jest bądź brak wrażliwości, kultury, wiedzy, bądź też chęć celowego zniszczenia. W takich przypadkach następuje zatarcie warstwy znaczeniowej krajobrazu oraz jego unifikacja.

Duch miejsca jest zatem zjawiskiem zarówno cennym, jak i nietrwałym. Podlega zmianom, czasem przestaje istnieć. By go zachować, ocalić, uczynić pomocnym w kształtowaniu krajobrazu, trzeba go rozpoznać i zrozumieć.

NATURA DUCHA MIEJSCA – ISTOTA I PRZEJAWY ZJAWISKA

Przechodząc do szerszego omówienia rzeczy należy stwierdzić, że duch miejsca kojarzony jest z jego specyficzną aurą skupiającą naszą uwagę, budzącą emocje, angażującą intelekt. Jest zatem utożsamiany z tym wszystkim, co odczytujemy jako niematerialną wartość miejsca. Duch miejsca sprawia, że zapada ono głęboko w pamięć, że odwołujemy się do niego w różnych sytuacjach, szczególnie wówczas, gdy poznajemy rzeczy nowe.

Jeśli wejdziemy w krąg semiotyki i rozważymy relacje pomiędzy duchem miejsca a pojęciem znaku, dojdziemy do przekonania, że miejsce obdarzone duchem przekazuje nam określone informacje, mające często charakter złożony. Mamy tu zatem do czynienia ze znakiem o szczególnej sile oddziaływania. Warunkiem istnienia znaku bowiem jest nadawca informacji i jej odbiorca, bez względu na to, czy przekaz ten jest intencjonalny czy też nie.

Genius loci może zrodzić się w akcie jednorazowym, jako efekt celowego działania, jak dzieje się to np. w przypadku budowli kultowych czy okazałych siedzib władzy, lub tworzyć się stopniowo nabierając jakości z czasem, przez takie a nie inne formowanie miejsca, traktowanie i koncentrację emocji (fot. 1). Duch może być nadany określonemu miejscu poprzez aranżację założenia symbolicznego, niekoniecznie związanego z wydarzeniami bądź sprawami dotyczącymi tego miejsca.

Pojęcie *genius loci* może wiązać się z rozległym obszarem, np. z regionem, państwem, z miastem, z jego częścią – dzielnicą, z jego przestrzeniami publicznymi takimi jak place, ulice, bulwary, wreszcie z obiektem a nawet jego częścią. Miejsce może występować odrębnie lub w powiązaniu z innymi szczególnymi miejscami, tworząc cały system o określonej wymowie.

Ukształtowany przez wieki krajobraz miejsc, będący wynikiem połączenia specyficznych form natury z różnorodnymi układami i formami zabudowy, może jawić się jako odrębny, rodzimy, budzący pozytywne skojarzenia, budujący tożsamość. Fizyczne cechy formy i substancji krajobrazu „wywołają” ducha miejsca również wówczas, gdy będą odbierane jako niezwykle, intrygujące lub wyjątkowo piękne. Duch mieszka również w tak zwanych „miejscach przyjemnych”, w których chętnie się przebywa i często do nich wraca.

Bodaj czy nie najbardziej wyrazistym przejawem ducha miejsca są wszelkie obiekty kultowe od najdrobniejszych, takich jak krzyż i kapliczka przydrożna poprzez kościoły, zespoły klasztorne aż po całe założenia sakralne, takie jak kalwarie. Związany z kultem religijnym kult zmarłych ujawniający się w krajobrazie poprzez budowle i założenia cmentarne, wytwarza aurę o podobnej, jak pierwszy sile. Jedne i drugie miejsca obdarzone są treścią tak głęboką, że nawet zmiana przeznaczenia czy destrukcja formy nie potrafią jej wymazać.

Duch miejsca jest obecny także w ośrodkach życia społecznego, politycznego, kulturalnego czy gospodarczego – w placach stanowiących miejsce spotkań, wszelkich uroczystości, handlu, artystycznych imprez, w gmachach publicznych będących

siedzibami władzy, czy kulturalnymi ośrodkami, takimi jak muzea, teatry, opery, artystyczne galerie.

Mówiąc o istocie zjawiska, jakim jest duch miejsca, trudno nie wspomnieć o archetypach – podstawowych i zarazem najbardziej pierwotnych pojęciach, wyobrażeniach, ideach, wspólnych dla całej ludzkości, stanowiących podstawę wszelkich religii, systemów filozoficznych, symboli, mitów i legend (Jung, 1916). Odniesione do przestrzeni materializują się one w takich formach, jak: granica, miejsce jej przekroczenia – brama, środek zwany również centrum, droga stanowiąca interpretację wymiaru czasu, związana z nią oś, zarówno pozioma, jak i pionowa zwana „axis mundi”. Formy te zawarte w założeniach i budowlach kultowych a także świeckich, potęgują ich symbolikę. Podobnie rzecz się ma z tak zwanymi figurami magicznymi.

Bez wątplenia pojęcie *genius loci* można rozważać w odniesieniu do zapisanej w danym miejscu przeszłości, manifestującej się poprzez nawarstwienia, ślady następujących po sobie epok, czytelne relikty, lub obecnej jedynie w naszej świadomości. Chodzi tu nie tylko o świadectwo historii, wiedzę o dziełach charakterystycznych dla kolejnych epok historycznych, intencje twórców, znajomość stosunków społeczno-politycznych, ale również o fascynację „dawnością”, uświadomienie przemijania, upływu czasu zostawiającego ślady na dziełach człowieka, powodującego destrukcję formy, która poprzez swój rozpad zbliża się do natury¹.

Tak więc duch miejsca może mieć naturę złożoną, tym bogatszą im bogatsza jest tradycja miejsca związana nie tylko z kolejnymi budowlami ale i z nałożeniem się spraw i zdarzeń. Przeszłość danego miejsca nie tylko odwołuje się do naszego rozumu, ale również wywołuje określone nastroje. Może być to nastrój zadumy, zachwyty, uczucie wzniosłości, tajemniczości a nawet grozy, gdy mamy świadomość zdarzeń przykrych a nawet przerażających, które się w danym miejscu rozegrały, a o których nie można zapomnieć.

Genius loci ogniskuje się również tam, gdzie mamy do czynienia z obrzędami, obyczajami obchodami – zatem zdarzeniami rozgrywającymi się cyklicznie, które mogą mieć podłoże religijne, społeczne, polityczne lub mogą wiązać się z legendami i podaniami. Podobnie rzecz się ma z literacką fikcją. Wyjątkowi ludzie urodzeni lub żyjący w danym miejscu także nań oddziałują.

FORMY INSPIRACJI *GENIUS LOCI* W KSZTAŁTOWANIU PRZESTRZENI

By duch miejsca mógł służyć, jako źródło inspiracji dla działań człowieka, musi przede wszystkim przetrwać. Konieczna zatem jest jego szeroko pojęta ochrona, polegająca na takim kształtowaniu krajobrazu, by nie zniszczyć nie tylko samego, budującego atmosferę miejsca - obiektu, zespołu, wnętrza krajobrazowego, obszaru - ale i jego kontekstu. Wymaga to znajomości praw kompozycji a także wielkiej kultury, wrażliwości i pokory by to, co stanowi o istnieniu ducha miejsca nie było zakłócone lub zdominowane przez rzeczy nowe, lecz wyeksponowane na neutralnym tle.

---

¹ Por. pojęcie wartości historycznej i starożytniczej w A. Riegl, 1903.

Odnosi się to zarówno do krajobrazu miasta, wsi, założeń pałacowych i dworskich, jak i wszelkich krajobrazów specyficznych, w tym zespołów warownych.

Rzeczą drugą jest działanie mające na celu przywrócenie względnie uczytelnienie tego, co zostało zniszczone bądź zatarte a co stanowiło o istnieniu *genius loci*. Chodzi tu zatem o rekonstrukcję, rekompozycję (fot. 2) a nawet zachowanie czegoś jako trwałej ruiny. Działania te mogą być spowodowane względami patriotycznymi, szacunkiem dla kulturowego dziedzictwa lub chęcią ocalenia od zapomnienia rzeczy o wyjątkowej wartości.

Za niewątpliwą formę inspiracji *genius loci* należy uznać nawiązanie do krajobrazów już istniejących, kojarzonych z tym pojęciem. Chodzi tu m. in. o sięgnięcie do kolebki kultury europejskiej – zatem do starożytnej Grecji i Rzymu w dobie renesansu a później klasycyzmu, które odmieniło krajobraz europejski, przydając mu wspinających budowli – pałaców, gmachów publicznych, całych założeń, reprezentacyjnych placów, idealnych miast.

Inspirację atmosferą miejsca odkrywamy także w kierunkach późniejszych - w tak zwanej architekturze organicznej, czerpiącej formy ale i rodzime materiały ze świata natury, także w kierunkach - wernakularyzmie i regionalizmie, zauroczonych duchem miejsca danego obszaru, który wytworzył formy odrębne, rodzime, osobliwe. Ową inspirację można nawet odczytać w postmodernizmie, choć „korzystał” on z przeszłości i form różnorodnych miejsc w sposób dość przewrotny.

Spośród wymienionych, na szczególną uwagę zasługują w tym względzie wernakularyzm i regionalizm – określenia kryjące w sobie w zasadzie to samo podejście. Jego istotą jest nawiązanie do tkwiących w określonym terenie, charakterystycznych dla niego, wzorców i cech formy stanowiących swoiste znaki danego miejsca, decydujące o jego odrębności (fot. 3, 4). Zasada ta, szeroko pojęta, odnosi się także do skali krajobrazu – do jego morfologii, szaty roślinnej, rozplanowania różnego typu założeń, architektury. Wernakularyzm (czy regionalizm) wiąże się zatem z odrębnością terytorialną. Ma wiele postaci, począwszy od powtarzania tradycyjnych wzorców, poprzez stylizację form rodzimych aż do swobodnej inspiracji nimi. W istocie, wyrosły wcześniej na gruncie polskim, tak zwany styl witkiewiczowski a także styl dworski, oparte były na podobnych przesłankach. U podstaw drugiego z nich leżała ponadto fascynacja dworem, jako zjawiskiem, kojarzonym w polskiej kulturze z pojęciem tradycji sarmackiej, ze źródłem cnót patriotycznych, z etosem rodzinnym. Niezależnie od powstania tego stylu, dwór wraz z otaczającym go ogrodem, był wzorem dla ludności wiejskiej; bogatsze chałupy często przybierały kształt zbliżony do dworu a do domowych ogródków trafiały rośliny, które właśnie z niego przywędrowały.

Niezwykle istotną formą inspiracji duchem miejsca jest tworzenie symbolicznych aranżacji. Mogą one towarzyszyć zabiegom rewaloryzacyjnym wówczas, gdy chodzi o uczytelnienie istoty kompozycji, w tym zwrócenie uwagi na istotne dla niej a brakujące elementy. Przypadkiem innym jest tworzenie symbolicznych obiektów a czasem całych symbolicznych przestrzeni, jako miejsc pamięci o zdarzeniach, budowlach, ludziach, sprawach. Niejednokrotnie przestrzenie te zawierają nie jedną a wiele

splecionych ze sobą treści. Symboliczne zaznaczanie istnienia dawnych budowli nosi dziś nazwę „nowej archeologii” i jest dość często stosowane. Prócz tworzenia tego typu kompozycji niejako „od nowa” na podstawie jedynie zachowanych śladów lub pamięci, zachodzi czasem potrzeba ich zmiany, bo zastosowane środki wyrazu są nietrafne, nie wystarczające, nie odpowiadające randze wydarzenia.

Zdarza się, że duch miejsca tkwiący w specyfice krajobrazu, staje się źródłem inspiracji dla wyrażenia tego, co może być znakiem, symbolem danego narodu, użytym chociażby w najważniejszej jego budowli (fot. 5). Spotyka się również przypadki, gdy *genius loci* wynika z faktu, że dane miejsce skupia określoną społeczność, wokół związanych z jej kulturą i religią cyklicznych uroczystości. Wówczas stworzenie właściwych ram przestrzennych o czytelnej symbolice powoduje „spotęgowanie” oddziaływania miejsca (fot. 6). Duch miejsca może polegać na koncentracji pewnych emocji, związanych np. z patriotyzmem, dążeniem do wolności czy autonomii. Inspirowane on wówczas tworzenie symbolicznych założeń, wyrażających te dążenia (fot. 7).

Są wreszcie sytuacje, bodaj najbardziej kojarzące się z wpływem *genius loci* na akt tworzenia, gdy niezwykła atmosfera miejsca - jego oryginalność, szczególne piękno, względnie zawarta w nim treść - oddziałuje tak mocno na wyobraźnię twórcy, że podpowiada mu niejako rozwiązania potęgujące jeszcze siłę wymowy miejsca (fot. 8).

WNIOSKI

Rozważania niniejsze utwierdzają nas w przekonaniu, że *genius loci* może stanowić źródło inspiracji dla kształtowania krajobrazu. Zarówno przeszłość, jak i czasy współczesne dostarczają nam dowodów na to, że powstałe w oparciu o tę inspirację kompozycje krajobrazowe cechuje zwykle duża siła wymowy, czytelność a często piękno. Cechy te sprawiają, że krajobraz dostarcza bogatych wrażeń zaspakajając duchowe potrzeby człowieka.

Inspiracja *genius loci* przy kształtowaniu krajobrazu jest zależna od istoty samego zjawiska. Może polegać na nawiązywaniu do form, czy wręcz krajobrazowych wzorców, kojarzonych z tym pojęciem. Może przejawiać się w symbolicznych aranżacjach wyrażających specyfikę krajobrazu, utrwalających pamięć o budowlach, zdarzeniach, ludziach, sprawach, wyrażających dążenia, idee, emocje, stwarzających ramy dla związanych z kulturą czy religią aktywności. Może wreszcie polegać na wczuciu się w atmosferę i spotęgowaniu jej poprzez działania twórcze. Jest rzeczą bezsporną, że wszelkie rodzaje inspiracji *genius loci* przyczyniają się do zwiększenia niematerialnej wartości krajobrazu.

Fot. 1. Ostra Brama w Wilnie – przykład miejsca, którego siła oddziaływania rosła w miarę upływu czasu (fot. K. Dąbrowska-Budziło).

Photo 1. Ostra Brama in Vilnius – the example of place, force of effect of which, became greater with time (photo by K. Dąbrowska-Budziło).

Fot. 2. Elbląg, przykład rekompozycji, polegającej na interpretacji istniejących niegdyś form (fot. A. Böhm).

Photo 2. Elbląg, example of recomposition, consisting in interpretation of non-extant forms (photo by A. Böhm).

Fot. 3. Almere Haven, Holandia, przykład kontynuacji połączonej z interpretacją tradycyjnych form (fot. K. Dąbrowska-Budziło).

Photo 3. Almere Haven, Holland, example of continuation, associated with an interpretation of traditional forms (photo by K. Dąbrowska-Budziło).

Fot. 4. Wenecja, nowa część miasta inspirowana starą częścią (fot. K. Dąbrowska-Budziło).

Photo 4. Venice, New part of town, inspired the old one (photo by K. Dąbrowska-Budziło).

Fot. 5. Parlament australijski, Capital Hill, Canberra. Symboliczna kompozycja, zwane "australijską mandalą", wyrażające potęgę państwa i jego związek z naturą (fot. A. Zachariasz).

Photo 5. Australian parliament, Capital Hill, Canberra. Symbolic composition, called "Australian mandala", expressing power of state and its connection with nature (photo by A. Zachariasz).

Fot. 6. Piazza d'Italia w Nowym Orleanie. Symboliczna kompozycja związana z religijnym świętem włoskiej społeczności (fot. M. Webb, 1990).

Photo 6. Piazza d'Italia in New Orleans. Symbolic composition connected with religious holiday of Italian community (photo by M. Webb, 1990).

Fot. 7. Piramida Katalońska, budowla symboliczna wyrażająca dążenie Katalończyków do autonomii (fot. P. Wzorek).

Photo 7. Pyramid of Catalonia, monument expressing desire for autonomy (photo by P. Wzorek).

Fot. 8. Ogród na Bastionie (1927-32), (Praga, Zamek na Hradczanach), jako przestrzeń łącząca Działyniec Pierwszy z pozostawioną w naturalnym stanie przyrodą (fot. J. Plecnik, 2006).

Photo 8. Garden on the Bastion (1927-32), (Prague Castle), as a space connecting the First Courtyard with the wild nature (photo by J. Plecnik, 2006).

LITERATURA

- Canter D., 1977: *The Psychology of Place*, The Architectural Press, London.
- Durrel L., 1969: *Spirit of Place*, Londyn – Nowy Jork, s. 156.
- Gołaszewska M., 1985: *Zarys estetyki*, PWN, Warszawa.
- Jung C. G., 1916 *Das Unbewusste im normalen und kranken Seelenleben*, Genewa 1916.
- Lenartowicz J. K., 1997: *Słownik psychologii architektury dla studiujących architekturę*, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Kraków, s. 89.
- Riegl A., 1903: *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*, Wien.
- Schulz Ch. N., 1999: *Znaczenie w architekturze Zachodu*, Murator, Warszawa, s. 223-224.